

MED BÖRD, SVÄRD OCH PENGAR

*Eliters manifestation, maktutövning
och reproduktion 1650-1900*

Opuscula Historica
Upsaliensia 29

Eliter i historien – en inledning

Joakim Malmström & Patrik Winton

Utgångspunkter för studiet av samhällseliter

Intresset för olika samhällseliter har under senare år växt sig allt starkare inom såväl den humanistiska som den samhällsvetenskapliga forskningen. Detta avspeglas inom både internationell och svensk historieforskning, där studiet av eliter under relativt kort tid har utvecklats till ett snabbt expanderande forskningsområde.

Studiet av samhällseliter har dock en rätt lång historia, där det framför allt vid förra sekelskiftet skrevs ett antal verk med eliter i fokus. Aktiva inom denna skola var författare som till exempel Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto och Robert Michels. De försökte förklara den politiska processen och hur politisk förändring sker genom att betona eliternas roll. Eliterna blev så att säga den determinerande faktorn i deras förklaringar: det var eliternas intressen och idéer som bestämde utvecklingen i samhället.¹ Ett liknande resonemang förde även sociologen C. Wright Mills i sin klassiska studie av makteliten i USA under det kalla kriget. Han menade att det fanns en sammanhållen elit bestående av politiker, militärer och industrimagnater som utövade ett stort inflytande över den förda politiken i landet.²

Dessa klassiska bidrag inom forskningsområdet har dock endast undantagsvis haft någon större betydelse för det nya intresset för samhällseliter som växt fram inom historieforskningen. Betydligt större teoretisk påverkan har sociologer som Norbert Elias och Pierre Bourdieu haft.

¹ För en presentation av dessa författare se G. L. Field & J. Higley, *Elitism* (London 1980), s. 1 ff.

² C. Wright Mills, *The power elite* (New York 1956).

Elias undersöker den tidigmoderna hovkulturen i Europa och dess betydelse för det som han ser som början på en civilisationsprocess i samhället. Han menar att i och med tillväxten av en statlig centralmakt med dess krigsmakt och centraliserade förvaltning uppstod en brytpunkt i historien som även påverkade kulturella aspekter av mänsklig samlevnad. Elias menar att processen ledde till en ökad självbehärsknings och att umgänget följaktligen förfinades, formaliserades och ritualiserades. Den kultiverade och disciplinerade människan föddes. Detta skedde först vid hoven: feodaladeln blev en hovadel. Från hoven spreds det sedan till övriga skikt i samhället.³

Elias perspektiv innebär att en elitposition blir någonting mer än att enbart ha ekonomiska eller politiska resurser; det blir även ett sätt att uppföra sig, att klä sig och att bygga för att ta några exempel. Dessa kulturella ting bidrar även till att skilja eliten från det övriga samhället. Betydelsen av att materiellt manifesteras sin elitposition har betonats även i Lawrence Stones studier av den engelska aristokratin och Peter Burkes av eliterna i Venedig och Amsterdam.⁴

Denna distinktion mellan människor har även Pierre Bourdieu fokuserat på i sina sociologiska undersökningar som sträcker sig från antropologiska studier i Algeriet till ett skärskådande av den franska samhällseliten. Hans analyser tar ofta sin utgångspunkt i hierarkiska ordningar i vår omvärld och hur dessa reproduceras. Ett av grundantagandena i hans teorier är att alla människor har en uppsättning resurser av både materiell och symbolisk karaktär som man dels har ärvt från sina föräldrar och deras sociala miljö, dels förvärvat under livets gång. Bourdieu betonar framför allt det så kallade symboliska kapitalet, som inte bara innefattar materiella tillgångar, utan även kunskap i form av exempelvis bildning och smak, samt det sociala kapitalet, som inbegriper släkt- och vänskapsband. Olika samhällsgrupper kan därmed sägas besitta olika tillgångar och egenskaper som såväl kännetecknar som värdesätts av gruppen. Dessa tillgångar och egenskaper

³ Se Nils Runebys förord i Norbert Elias, *Civilisationsteori. 1 Sedernas historia* (Stockholm 1989). Se även Norbert Elias, *The Court Society* (Oxford 1983).

⁴ Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy 1558–1641* (Oxford 1965), Peter Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-Century Elites*, 2:a upplagan (Cambridge 1994).

kan vidare ses som en grund för gruppens identitet, samtidigt som de exkluderar andra.⁵

Kapitalet hos Bourdieu, liksom kulturella ting hos Elias, fungerar följaktligen både inkluderande och exkluderande. Bourdieus teoretiska perspektiv har inneburit ett fruktbart verktyg för att nå en större förståelse för hur en elit egentligen reproducerar sin ställning i samhället.

En annan teoretiker som har givit inblickar i hur de informella relationerna inom en grupp fungerar är antropologen Marcel Mauss. Han visar hur människor med hjälp av gåvor skapar, reproducerar och omformar relationerna emellan sig, och hur detta givande är omgärdat av en rad informella normer och regler. En gåva kräver till exempel att den återgäldas. Dessa gåvor tillsammans bildar en väv av relationer som genom att de skapar tillit och gemenskap knyter människorna närmare varandra.⁶ Detta har relevans för studiet av eliter, då samhällseliter inte enbart existerar inom ramen för formella institutioner utan ofta uppträder inom olika nätverk av mer eller mindre informella relationer.

Elitforskningen idag

Dessa teoretiska perspektiv är en viktig förklaring till att det i Sverige under de senaste åren har producerats ett antal arbeten som har fokuserat på olika aspekter av samhällseliters verksamhet i det förflutna. Så gav till exempel *Historisk tidskrift* hösten 1997 ut ett temanummer om eliter. Intresset visar sig även i ett antal pågående forskningsprojekt vid flera lärosäten i landet; i Uppsala är ett antal både disputerade forskare och doktorander verksamma inom olika projekt, där flera aspekter av framför allt tidigmoderna eliters strategier för maktutövning, statusmanifestering och reproduktion analyseras. Denna antologi är ett resultat av detta gemensamma forskningsintresse.

Frågan är dock vad denna forskningsinriktning kan bidra med i

⁵ För en bra presentation av Pierre Bourdieus perspektiv se Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, 2:a upplagan (Stockholm 1991).

⁶ Marcel Mauss, *Gåvan* (Stockholm 1972).

den svenska historieforskningen? Vilka nya frågor om det förflutna kan väckas och vilka nya insikter kan ernås? Ett enkelt men samtidigt övergripande svar på denna fråga kan sägas vara förståelsen av *makt*. Det vill säga med utgångspunkt i studiet av samhällseliter kan olika maktförhållanden i samhället studeras sett utifrån de exklusiva grupper i samhället som innehar en stor del av samhällets makt, rikedom och status. Dessa grupper har ett stort inflytande i samhället och påverkar därmed i stor utsträckning samhällsutvecklingen. Detta innebär att det blir viktigt att analysera dessa gruppers sammansättning, strategier och självbilder samt hur dessa förändras över tid om vi vill begripliggöra hur makt utövats, reproducerats och legitimerats genom historien.⁷

Detta övergripande perspektiv skall inte ses som ett pläderande för ett snävt politiskt perspektiv, där de styrande männens agerande på de formella beslutsfattande arenorna i samhället analyseras och framhålls, utan skall ses som ett argument för en betydligt vidare syn på eliter, där hela spektrumet av deras verksamheter och alla dess medlemmar blir intressanta att studera. Nya perspektiv och nya insikter väcks därmed, vilket leder till omtolkningar av äldre historieskrivning och upptäckter av fenomen som tidigare forskning inte iakttagit.⁸

Detta kan illustreras med hjälp av ett antal exempel från den senaste forskningen inom området. Eliten under tidigmodern tid dominerade exempelvis inte enbart politiken genom att behärska viktiga positioner på de formella beslutsarenorna på lokal, regional eller nationell nivå, utan de använde även en rad andra strategier för att nå sina mål. Åsa Karlsson visar exempelvis hur viktiga släktskapsband och giftermål var för de kungliga råden under det karolinska enväldet. Genom att råds herrarna etablerade personliga band till varandra skapades ett antal släktnätverk genom vilka de kunde utöva inflytande över den politik som fördes i riket.⁹

⁷ Se Frederic C. Jaher (red.), *The rich, the well born, and the powerful. Elites and upper classes in history* (Chicago 1973) för ett liknande resonemang.

⁸ Ett exempel på nya perspektiv är Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England* (London 1998).

⁹ Åsa Karlsson, "Enväldets politiska elit. Släkt- och äktenskapsband inom råds kretsen 1680–1718", i *Historisk tidskrift* 1997:4, s. 590–619.

Ett annat exempel på hur viktiga familjebanden var för utövandet av politik under perioden ger Elaine Chalus i sina undersökningar av kvinnor inom den politiska eliten i England under 1700-talet. Hon belyser hur hustrurna till ledande politiker ofta spelade en viktig politisk roll genom att aktivt deltaga på de informella politiska arenorna, där viktiga kontakter knöts och information spreds.¹⁰

Den politiska eliten kunde även utöva inflytande och kommunicera olika budskap till sin omgivning genom att uppföra pampiga byggnader eller andra monument i städerna eller på landsbygden. Syftet med detta var att manifesteras sin position i samhället och därmed påverka hur andra uppfattade gruppen. Målet var att kunna behålla och reproducera sin position i samhället. Fredric Bedoire har inom ramen för detta perspektiv undersökt den omfattande byggverksamhet som högadeln bedrev i Sverige vid mitten av 1600-talet. Han tolkar byggandet som ett sätt för högadeln att konkurrera och markera gentemot den framväxande kungamakten och de grupper som var intimt förknippade med denna.¹¹

Högadelns godsbildning och byggande under 1600-talet har studerats även av Margareta Revera, men hon kommer fram till andra slutsatser, nämligen att högadeln gick samman med kungamakten och fick som belöning jord och statstjänster. Högadelns byggande var en del av ett utvecklingsprojekt där de skulle manifesteras Sveriges nyvunna ställning i Europa och visa upp att riket hade nått en hög kulturell nivå.¹²

Följaktligen kan giftermål, byggandet av en ståtlig bostad eller olika former av informellt umgänge, handlingar som ofta uppfattas som rent privata angelägenheter, i ett vidare sammanhang förstås utifrån aktörernas politiska syften. Några klara gränser mellan de olika verksamheterna existerade inte i egentlig mening, utan de spelade alla en viktig roll för elitens maktutövning. Formella och informella strukturer påverkade således i högsta grad varandra. Politikbegreppet ut-

¹⁰ Elaine Chalus, "Elite women, social politics, and the political world of late eighteenth-century England", i *The Historical Journal*, 43:3 (2000), s. 669–697.

¹¹ Fredric Bedoire, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige* (Stockholm 2001).

¹² Margareta Revera, "Godsbildningen och dess historiska sammanhang", i Anders Åman (red.), *Stjernsund i Närke. Slottet och godset* (Stockholm 2001).

vidgas därmed, vilket i sin tur leder till nya insikter om hur elitens maktutövning gick till i praktiken.

På ett liknande sätt kan en vidgad definition av maktutövning förändra och utvidga vår förståelse av hur den ekonomiska eliten i Sverige under tidigmodern tid fungerade och uppnådde sin dominans inom det ekonomiska området samt hur denna position kunde upprätthållas över tid. Leos Müller visar till exempel i sin avhandling hur ledande grosshandlare i Stockholm under 1600- och 1700-talen var beroende av sina sociala nätverk för att bedriva handel. Dessa var av långsiktig karaktär och syftade till att minska risken vid framför allt internationell handel, men även till att reproducera handelsmännens position. Müller visar därmed på den viktiga sociala aspekten av handel under tidigmodern tid.¹³

Ylva Hasselberg analyserar även hon den sociala aspekten av det ekonomiska livet när hon i sin studie av en ledande bruksägarfamilj i Bergslagen under 1800-talets första hälft visar hur beroende de var av personliga relationer i den dagliga bruksverksamheten. Släktingar och vänner var viktiga resurser för att få tillgång till information och krediter. Dessa utbyten skedde inom ramen för sociala nätverk där upprätthållandet av de sociala relationerna var viktigare än kortsiktiga vinstintressen. Drivkraften för en bruksägare var följaktligen inte främst vinstmaximering, utan snarare samarbete och social reproduktion.¹⁴

En viktig funktion inom dessa nätverk var statuskonsumtion. Man markerade tillhörighet inom nätverket samt betonade distans gentemot andra grupper i samhället genom konsumtion. Konsumtionen fungerade således sammanhållande och identitetsskapande.¹⁵

Exempel på detta kan man finna i Ing-Mari Danielssons undersökning av borgerskapets hem i Stockholm under frihetstiden. Hon analyserar hur dessa såg ut och vilka budskap de förmedlade till omgivningen. Bland annat visar hon hur salongsidealet kom till Sverige

¹³ Leos Müller, *The merchant houses of Stockholm c. 1640–1800. A comparative study of early-modern entrepreneurial behaviour* (Uppsala 1998).

¹⁴ Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856* (Uppsala 1998).

¹⁵ Ibid. Se även John Brewer & Roy Porter (red.), *Consumption and the World of Goods* (London 1994).

under 1700-talet och hur detta fick konsekvenser för rummets utformning och för umgängeslivet. Man började umgås mer informellt bland sina jämlingar, framför allt sina vänner och släktingar. Detta umgänge blev centralt för gruppens identitet och för det sociala utbytet inom samhällseliten.¹⁶

Den bredare definitionen av maktutövning som här förespråkas innebär följaktligen att vi även når en större insikt om de ledande ekonomiska aktörernas drivkrafter samt de praktiker som de använde för att bedriva ekonomisk verksamhet och för att upprätthålla sin ställning i samhället under tidigmodern tid. Man kan säga att fokus på de sociala relationerna och statusmanifesterandet leder till en vidare förståelse av hur dominansens praktik fungerade. Det räcker således inte med att enbart titta på den konkreta ekonomiska verksamheten för att förstå hur en familj kunde vara så ledande inom en viss sysselsättning. Andra mer sociala aspekter måste otvivelaktigt beaktas i analysen för att det fullt ut ska kunna förstås.

I denna antologi vill vi följaktligen peka på de olika insikter som studiet av eliter kan ge samt visa på den bredd som existerar inom forskningsfältet. Innan vi går in närmare på de spännande forskningsresultat som dessa studier kan ge ska vi först diskutera vad vi egentligen menar när vi använder begreppet elit.

Elitbegreppet

Denna antologi spänner över en relativt lång tidsperiod och behandlar en mängd olika problemområden. Det finns dock en mycket tydlig samlande faktor i alla de medverkande forskarnas ansatser, nämligen studiet av eliter. Vad menar vi då egentligen med detta begrepp? Som framgått av ovanstående forskningshistorik har termen elit använts av en mängd olika forskare och tillmätts ett antal olika betydelser. Vi anser att man utifrån detta kan identifiera ett antal aspekter som lyfter fram vad som karakteriserar en samhällselit. Dessa idealtypiska karaktärsdrag kan sammanfattas i följande punkter:

¹⁶ Ing-Mari Danielsson, *Den bildade smaken. Målade dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Sverige* (Stockholm 1998).

- *Eliten är alltid elit i relation till någon annan grupp/andra grupper.*
- *Eliten är en exklusiv grupp.*
- *Eliten måste ha ett elitmedvetande; den måste uppleva sig som elit och manifesteras sin ställning.*
- *Eliten är en grupp som innehar och använder maktresurser.*
- *Eliten strävar efter att reproducera sin makt och skapa legitimitet.*

Det faktum att det för att en elit skall kunna existera måste finnas andra som står utanför denna grupp är uppenbart, liksom att eliten inte kan omfatta alltför många individer eller organisationer. Vidare krävs onekligen även att de som ingår i gruppen uppfattar sig själva som en elit, skild från det stora flertalet, och att de på olika sätt manifesterar denna särskillnad.

Självklart räcker det inte med att utgöra en minoritet och att uppfatta sig själv som skild från den övriga befolkningen för att utgöra en samhällselit. Därtill måste vi även foga en möjlighet att utöva makt, vilket kräver resurser av olika slag, men även tillgång till de instrument och kanaler genom vilka makt kan utövas.

Avslutningsvis kräver samhällseliters fortlevnad möjlighet att föra vidare makt och tillgångar, men även någon form av erkännande för att legitimera elitens fortsatta ställning. Denna reproduktion kan vara framgångsrik under en lång tidsperiod, inte sällan över flera generationer, men den kan också misslyckas tämligen omgående. Hur väl en grupp lyckas med detta blir följaktligen avgörande för dess möjlighet att fortleva såsom samhällselit.

Syftet med att presentera dessa punkter har inte varit att försöka att en gång för alla lösa problemet med hur begreppet elit skall förstås. Det är sålunda inte frågan om någon sammanhållen teoretisk modell. I stället rör det sig om vissa centrala drag som antologiförfattarna tycker sig se hos de elitgrupper som denna bok porträtterar. Genom att sätta dessa drag på pränt vill vi ge läsaren en inblick i vad som i denna bok åsyftas med termen elit.

Eliter i fokus

De artiklar som ingår i denna antologi kan placeras in i fyra olika kategorier, vilka alla knyter an till författarnas syn på begreppet elit. Dessa kategorier är *manifestering*, *maktutövning*, *reproduktion* samt *anpassning till föränderliga samhällsförhållanden*.

Manifestering handlar om att visa sin ställning och status. Detta tar givetvis sin utgångspunkt i gruppens elitmedvetande. Medlemmarna vet att de tillhör en exklusiv skara, en elit, och söker på olika sätt understryka detta både gentemot varandra och gentemot omvärlden.

Elitens vilja att manifestera sig framträder tydligt i Gudrun Anderssons artikel om den lokala eliten i Arboga. Andersson fokuserar på rumslig manifestering under 1600- och 1700-talen och visar hur centralt det var för eliten att framhäva sin status genom att köpa och bebygga de viktigaste och finaste tomterna i staden. I hennes studie av elitens rumsliga fördelning synliggörs såväl förhållandet mellan elit och icke-elit som hierarkier inom eliten.

Även Stefan Lundblad studerar en urban elit, nämligen grosshandlarna i Gävle under 1800-talet. Hans undersökning av gravstenar och nekrologer tillhörande stadens lokala elit visar hur behovet hos dessa ledande personer av att manifestera status sträckte sig ända in i döden. Avsikten var dels att en sista gång upphöja sitt eget namn, dels att överföra sin makt till kommande generationer.

Magnus Ekblad studerar i sin artikel den manifestation som kommer till uttryck i korrespondens. Med utgångspunkt i Carl Gustaf Tessins brevväxling med Carl Hårleman visar Ekblad hur breven användes för att manifestera dels deras relation, dels deras plats i makteliten. Insamlandet av konst och värvningen av kunniga hantverkare spelade härvidlag en central roll, vilket visar att kulturens och vetenskapens företrädare under frihetstiden kom att bli centrala politiska aktörer.

Maktutövning handlar om en mycket konkret aspekt av eliters verksamhet, nämligen då de använder sina olika maktresurser i skilda sammanhang.

I Joakim Malmströms artikel visas hur några godsägare i Ed och Sollentuna konsistoriella pastorat under 1600- och tidigt 1700-tal

utkämpar en maktkamp, både inbördes och mot domkapitlet, för att placera sin egen kandidat på kyrkoherdeposten. Prästen var en viktig kanal i bygden och kontroll över honom kan således ses som en makt-resurs, som ett medel för de redan mäktiga att ytterligare stärka sin makt i lokalsamhället.

Även Patrik Wintons bidrag rör maktutövning i samband med tillsättandet av kyrkliga ämbeten. I hans fall handlar det om tillsättandet av biskopen i Linköping 1743. Winton diskuterar främst hur en av biskopskandidaterna, Andreas Rhyzelius, använde sig av sitt sociala nätverk inom samhällets elit för att få tjänsten, men också varför det var så viktigt för rikets ledande personer att engagera sig i tillsättningen och stötta sin kandidat.

Den avslutande artikeln under kategorin maktutövning rör 1809 års statskupp. Mats Hemström menar att de officerare som deltog i kuppen skall förstås som en stark maktfaktor i den politiska eliten. Genom att redogöra för de händelser som ledde fram till statskuppen visar Hemström på vikten av att den sittande regimens maktutövning anses vara legitim. Kungen, Gustav IV Adolf, saknade denna legitimitet hos såväl den civila som den militära delen av den politiska eliten. Därmed var det möjligt för officerarna att initiera den konspiration som slutligen ledde till regimens fall.

Reproduktion skall i detta sammanhang ses som ett samlingsbegrepp för studiet av hur samhällseliten överför inte bara tillgångar utan även värderingar och normer till nästa generation. Det handlar således om elitors olika strategier för att försvara sin position i samhället över tid, men även om reproduktionen av samhällselitens självbild. I denna antologi analyserar flera bidrag detta fenomen utifrån olika aspekter.

Esbjörn Larsson fokuserar i sin artikel på den militära titeln och dess betydelse för att ståndspersoner kunde upprätthålla sina positioner i samhället. Med utgångspunkt i Pierre Bourdieus kapitalbegrepp argumenterar Larsson för att titelns värde skall förstås i termer av symboliskt kapital. Larsson menar att ståndspersoner under 1700-talet inte enbart kunde förlita sig på sin börd eller förmögenhet för att behålla sin position, utan var tvungna att omvandla dessa resurser till tjänstetitlar.

Marie Steinrud koncentrerar sig på hur den adliga bruksägar-

familjen Tersmeden i början av 1800-talet försökte få sin unge son att lära sig de normer och värderingar som ansågs passande för en adlig yngling. Familjen försökte få sonen att tillägna sig de adliga manlighetsidealerna under sin studietid i Uppsala. Steinrud visar dels vilka dessa ideal var, dels hur familjen genom uppförande brev försökte få honom att internalisera dessa normer.

Det var dock inte enbart männen som skulle agera på ett ståndsmässigt sätt. Även kvinnorna var viktiga i det sammanhanget. Merja Keinänen analyserar i sin artikel hur en högreståndskvinna kring sekelskiftet 1800 beskriver sitt liv som husmoder på Årsta gård utanför Stockholm. Genom att undersöka Märta Helena Reenstiernas dagböcker visar Keinänen vilka praktiker och normer som var förknippade med husmoderssysslan samt vilken betydelse detta hade för hushållet och för att upprätthålla det sociala nätverk familjen ingick i. Ett bra skött hushåll var en viktig förutsättning för att eliten skulle kunna upprätthålla sin position i samhället.

En annan intressant fråga när det gäller olika samhällseliter är deras *anpassning till föränderliga samhällsförhållanden* och vilka strategier de väljer för att försöka anpassa sig till de nya förutsättningarna. Varför lyckas vissa eliter behålla sitt innehav av maktmedel och sitt ståndsmässiga leverne, medan andra kommer i svårigheter vid stora samhälleliga förändringar? Två artiklar i antologin behandlar sådana övergripande frågor.

Fredrik Thisner jämför i sin artikel hur adeln i Sverige, Danmark och Preussen påverkades av de kraftigt ökade antalet krig i Europa under 1600- och 1700-talen samt den med denna process intimt sammankopplade tillväxten av statsapparaten i allmänhet och krigsmakten i synnerhet. Eftersom statsbyggnadsprocesserna i de tre länderna skilde sig åt påverkades samhällseliterna på olika sätt. I Sverige och Preussen kopplades adeln samman med den framväxande statsmakten, medan den danska adeln hade begränsade möjligheter att använda staten för sin utkomst och reproduktion.

Göran Norrby analyserar i sin artikel hur den svenska adeln i början av 1800-talet anpassade sig i ljuset av ett framväxande borgerligt samhälle och förlusten av de adliga privilegierna. Han menar att adeln inte alls förlorade sin elitställning, utan att den via olika strategier lyckades

behålla en del av sin position långt in i 1800-talet. Adeln anpassade sig således till den växande individualismen och det kapitalistiska systemet och blev följaktligen en viktig del av det borgerliga samhällets elit.

Som synes spänner artiklarna över flera olika frågeställningar samtidigt som de förenas kring ett gemensamt forskningsområde. Detta visar hur vidgade studier av samhällseliter kan ge intressanta och spännande insikter om hur makt manifesterades, utövades och reproducerades i samhället med hjälp av verktyg såsom börd, svärd och pengar.